

Karlík, Petr

Tzv. splněná podmínka

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1997, vol. 46, iss. A45, pp. [63]-71

ISBN 80-210-1606-X

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100151>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PETR KARLÍK

TZV. SPLNĚNÁ PODMÍNKA

Gramatiky (češtiny i jiných jazyků) registrují souvětňné struktury s formou „jestliže *a*, *b*“ typu

- (1) *Jestliže pršelo, porostou houby.*
- (2) *Jestliže chválíme nakladatele, připomeňme ještě jeho zásluhy o knižní ilustrace.*
- (3) *Tom má pravdu, jestliže říká, že spalovna je postavena na nesprávném místě.*

jen sporadicky a většinou je charakterizují velmi vágně. V podstatě stejnou situaci nacházíme v speciální literatuře: existuje dnes už nepřehledné množství prací tematicky zaměřených tak, že bychom v nich mohli očekávat rozbor našich souvětňných struktur (jde zvl. o studie o podmínkových souvětích, o spojce typu *jestliže*, o kauzalitě v jazyce a o argumentaci), avšak jejich autoři, pokud hodnotíme práce, které jsme měli k dispozici, si jich většinou vůbec nevšímají, nebo je diskutují jen zcela okrajově. Lingvisté se shodují, zjednodušeně řečeno, zvláště v tom, že formou „jestliže *a*, *b*“, která – jako jazykový pendant formálně logické materiální implikace¹ – implikuje otevřenost vztahu v *a* a *b* vyjádřených větných propozic *r* a *s* ke skutečnosti (tj. vyjadřuje „nefakty“²), je v případě struktur typu (1) – (3) alespoň v *a* vyjádřena jedna z propozic *r* nebo *s*, o níž mluvčí ví, že je pravdivá (je „fakt“), a má důvod předpokládat, že to ví i adresát. Proto se – do jisté míry oprávněně – mluví o reálné/splněné podmínce (erfüllte Bedingung, fulfilled/given condition) a příslušná souvětí se charakterizují jako pseudopodmínková resp. quasipodmínková. Je ovšem otázka, čím je v těchto strukturách spojka typu *jestliže* motivována a jaký je její příspěvek k významu jednotlivých typů „given conditionals“. O její zodpovězení se už pokusilo několik lingvistů, avšak pokud je nám známo, dosud neexistuje práce, v níž by se podařilo z invariantního nebo jiného významu spojky typu *jestliže* v ní postulovaného kontrolovatelně odvodit její užití v daných strukturách. Náš příspěvek si klade za cíl dát k tomuto výzkumu alespoň několik nových impulsů (receptů).

Náš rozbor omezíme v této studii (z nedostatku místa) na souvětňné struktury typu základního, tj. typu (1). Pro tyto struktury je příznačné, že formou „jestliže *a*, *b*“ jsou spojeny dvě větné propozice *r* a *s* označující dvě situace, které podle

mluvčího souvisejí tak, že situace odpovídající jedné propozici (označme ji p) nějak „způsobuje“ situaci odpovídající druhé propozici (označme ji q), přičemž propozice p je vyjádřena větou v pozici a , propozice q větou v pozici b . Logicko-sémantický základ těchto souvětných struktur představuje tedy formule „jestliže p , q “. Důležité je, že platnost tvrzení „jestliže p , q “ je založena na poznání, zkušenosti nebo víře mluvčího, že **existuje** nějaký zákon nebo nějaká zákonitost „jestliže P , tak (obvykle) Q “, vzhledem k němuž představuje vztah mezi p a q podmnožinu nebo jeden případ. Ukázali jsme už jinde (P. Karlík, 1995), že ony zákony a zákonitosti, na nichž je tvrzení „jestliže p , q “ založeno, mají povahu zvl. přírodních zákonů (4), pravidel a zvyklostí sociálního jednání (5) a logické nutnosti (6):

- (4) *Jestliže pršelo, tak porostou houby.*
- (5) *Jestliže nás Hrubanovi pozvali, tak tam půjdeme.*
- (6) *Jestliže tato věta obsahuje předmět a přísudek, tak je to věta dvojčlená.*

Při popisu těchto struktur můžeme vyjít z toho, že na základě významu spojky *jestliže* by bez znalosti komunikační situace, v níž byly proneseny/napsány, mohly být interpretovány jako standardní podmínková souvětí s otevřenou/nefaktickou podmínkou, resp. jako temporálně generalizující souvětí. Z toho vyplývá, že to, že mluvčí ví, že propozice p , vyjádřená ve větě se spojkou *jestliže*, je pravdivá, musí být adresátovi známo právě z komunikační situace. Mínil-li mluvčí souvětí typu (1) ve významu, který nás zajímá, musí se zkrátka moci spolehnout na tento předpoklad. Pravdivost propozice p vyjádřené ve větě se spojkou *jestliže* představuje tedy jistý typ pragmatické presupozice (diskursové presupozice). Z toho ale současně vyplývá, že propozice p reprezentuje známou část informace vyjadřované celým souvětím „jestliže p , q “, a jako známá, z kontextu odvoditelná nebo jsoucí nasnadě složka informace stojí na prvním místě (5aB), pochopitelně nejsou-li důvody postavit na první místo novou část informace, již reprezentuje propozice q , a na principu kontextové elipsy event. známou část informace vynechat (5aB). Srov. prototypickou komunikační situaci reprezentovanou následujícím dialogem:

- (5a) A: *Hrubanovi nás pozvali na večeri.*
- B: *Jestliže nás pozvali, tak tam půjdeme.*
- B₁: *Tak tam tedy půjdeme (, jestliže nás pozvali).*

Tyto vlastnosti souvětných struktur typu (1) jsou všeobecně známé a reflektují se i v jejich terminologickém zakotvení, srov. např. W. Boettcher (1972: 53n), který je charakterizuje jako „thematisierende/wiederaufnehmende“. Je ovšem zřejmé, že z této vlastnosti se patrně nedá přímo odvodit užití spojky *jestliže* ani její podíl na významu celého souvětí. Není tedy jistě náhodné, že v literatuře (i novější) často nacházíme o funkci spojky typu *jestliže* v těchto souvětích poměrně neurčité formulace, srov. např. L. Saltveit (1983: 170): „wenn offenbar nur eine umschreibende Funktion hat, so daß ungefähr derselbe Inhalt ausgedrückt werden könnte wie weil.“. Podle Saltveita, kterého jsme vybrali pouze jako reprezentanta v lingvistice poměrně rozšířeného pojetí,³ by tedy bylo třeba zkoumat, v čem spočívá rozdíl mezi souvětími s *jestliže* typu (1),

v nichž je pravdivost v pozici *a* vyjádřené propozice *p* pragmaticky presupována, a souvětími s *protože* typu (6), v nichž je pravdivost propozice *p* spojkou *protože* přímo vyjádřena:

(1) *Jestliže prší, porostou houby.*

(6) *Protože prší, porostou houby.*

Saltveit má pravdu v tom, že souvětí s *protože* i souvětí s *jestliže* lze interpretovat z jednoho hlediska, totiž jako jazykové prostředky konkluzivity (J. Klein, 1987). Už povrchní pozorování ovšem ukazuje, že struktury s *jestliže* jsou založeny na tzv. přímočaré (prospektivní) variantě vyvozování závěru (G. H. von Wright, 1977, P. Karlík, 1995). Např. logicko-sématický základ struktury (1) tvoří vztah „*jestliže P*, tak (obvykle) *Q*“, a úsudek vyjádřený souvětím (1) lze schematicky podle modu *ponens* znázornit takto:

1. *p* platí (platnost „*prší*“ je známá z kontextu)
2. *jestliže P*, tak (obvykle) *Q* (aktualizace nějaké zákonitosti, v níž vystupuje *p* („*jestliže prší*, (obvykle) *rostou houby*“))
3. závěr: dá se očekávat, že *q*

Jestliže jsou ovšem souvětí s *jestliže* založena na přímočaré variantě vyvozování závěru, je tím dána odpověď na otázku, jaký je hledaný rozdíl mezi souvětím se spojkou *jestliže* (1) a souvětím se spojkou *protože* (6): tímto souvětím totiž odpovídá tzv. reflexivní (retrospektivní) varianta vyvozování závěru (G. H. von Wright, 1977, P. Karlík, 1995); zjednodušeně ji lze znázornit třeba takto:

1. platnost *q* je sporná („*porostou houby*, nebo *neporostou houby*“)
2. *jestliže P*, tak (obvykle) *Q* (aktualizace zákonitosti, v níž vystupuje *q* („*jestliže prší*, (obvykle) *rostou houby*“))
3. platí *p*
4. závěr: platí *q*

Současně se tím ale nastoluje jiná otázka, totiž jaký je rozdíl mezi souvětími se spojkou *jestliže* (1) a souvětím se spojkou *takže* (7)

(7) *Prší, takže porostou houby,*

neboť to jsou souvětí, která jsou stejně jako souvětí s *jestliže* založena na přímočaré variantě vyvozování závěru, a dodejme, že jsou to z tohoto hlediska souvětí prototypická. Vyvození závěru vyjadřované souvětím (7) lze schematicky znázornit takto:

1. *p* platí (platnost „*prší*“ je známá)
2. *jestliže P*, tak (obvykle) *Q* (aktualizace nějaké zákonitosti, v níž vystupuje *p* („*jestliže prší*, (obvykle) *rostou houby*“))
3. závěr: dá se očekávat, že *q*

Naše odpověď na tuto otázku zní takto: Ve strukturách s *jestliže* je z kontextu odvoditelná pravdivost/platnost propozice *p* spojkou *jestliže* tematizována jako **základ/východisko**, z něhož je vyvozen závěr, jehož cílem je – na základě nějaké obvyklé obsahové souvislosti typu „*jestliže P*, tak (obvykle) *Q*“ (přičemž mezi *P* a *Q* je buď kauzální vztah, nebo vztah sémantické implikace apod.) – postulovat nárok na platnost propozice *q*. Konkluzivní charakter těchto souvětí může být nadto explicitně signalizován výrazy typu *tedy*; *to znamená, že*; *z toho vyplývá, že* apod.

spojku *jestliže* akceptovali, a jednoznačně odmítali spojku *jestli*. Možné vysvětlení tohoto jevu je, že příklady máme z běžné každodenní komunikace a v ní se spojky *když* užívá místo spojky *jestliže* často i v jiných případech, třebaže *jestliže* a *když* nejsou významově totožné (K. Svoboda, 1972: 172). Proto se můžeme spokojit s tím, že v tomto okamžiku nevidíme jiné než právě stylistické důvody, které by užití spojky *jestliže* ve strukturách typu (11) blokovaly, a preferování spojky *když* vysvětlujeme tak, že její základní význam (časová spojitost dvou propozic vyjadřující fakty) je ve shodě s platností propozice *p*, u níž stojí, jako faktu. Tím současně vysvětlíme, proč se v typu (11) neužívá substandardní spojky *jestli*, třebaže jde o doklady z oblasti fungování jazyka, kde se substandardní prostředky vyskytují především. Spojka *jestli* je totiž nefaktovou spojkou par excellence (srov. i její užití v kompletivních vedlejších větách jako základního spojovacího prostředku (*Ptal se, jestli byl večer doma*) nebo jako prostředku rušícího presupozici faktovosti propozice vyjadřované kompletivní větou (*Věděl, jestli byl večer doma*)), a tedy v případě (11), kdy je větou vyjádřena propozice *p*, která má být interpretována jako fakt, je nepoužitelná.

Při rozboru souvětí typu (11) můžeme vyjít z toho, že v nich je obligatorně partikule *už*, která presuponuje, že propozice, na niž se sémanticky vztahuje, je očekávána nikoli jako pravdivá. V našem případě to znamená, že ve strukturách „*jestliže p*, *q*“ je partikulí *už*, stojící těsně za spojkou typu *jestliže*, presuponováno očekávání, že *non p* je pravda, což ale znamená, že propozice *p* je pravdivá neočekávaně. Z kontextu odvoditelná nebo jsoucí nasnadě pravdivost propozice *p*, partikulí *už* charakterizovaná jako neočekávaná, je potom spojkou typu *jestliže* tematizována jako východisko/základ, z něhož je v této „nové“ situaci vyvozen závěr s cílem na základě nějaké pravidelné obsahové souvislosti typu „*jestliže P*, tak (obvykle) *Q*“ postulovat platnost propozice *q* (proto je propozice *q* modalizovaná imperativem nebo deontickými modálními výrazy, nebo futurem), a tak na tuto novou neočekávanou situaci reagovat (11), nebo k již fakticky platnému, ale nevyjádřenému *non q* zaujmout stanovisko, např. tak, že se deonticky modalizovanou propozicí *q* vyjádří nerealizovaná, ale v situaci, kdy platí *p*, lepší alternativa k onomu fakticky platnému *non q* (12):

(12) *Když už ses oženil, měl sis vzít Evu.*

Neočekávaná platnost propozice *p* vyjadřované větou se spojkou *když*, s níž se mluvčí musí smířit (ve smyslu „nedá se nic dělat“), může být často mluvčím hodnocena jako negativní. V takovém případě se mluvčí může pokusit minimalizovat alespoň negativní konsekvence události popisované propozicí *p*, a to tak, že v deonticky modalizované propozici *q* vyjádří spodní hranici, která může, nastane-li, jeho negativní hodnocení zmírnit. Moment spodní hranice může být přitom explicitně signalizován výrazy jako *alespoň*, *přinejmenším* (s významem „ne méně než“). Tento závěr je tedy, jak je zřejmé, motivován praxeologickou maximou „snaž se ze špatného získat nejlepší možné“.

Vyvození závěru vyjádřené modalizovanou propozicí *q* může být založeno na pravidelné obsahové souvislosti mající povahu kauzální relace. V daném případě vyjadřuje propozice *q* událost, která, nastane-li, má zmírnit negativní následky fakticky platné události vyjadřované propozicí *p*:

- (13) *Když už nepřijdeš, tak mi (tedy) aspoň zatelefonuj.*
 (14) *Když už mi nepomáháš, tak (tedy) aspoň nezlob.*
 (15) *Když už musíš kouřit, tak (tedy) běž aspoň na balkon.*

Vyvození závěru vyjadřované modalizovanou propozicí q může ovšem spočívat nejen na kauzální relaci, nýbrž na některé ze sémantických implikací. Patrně nejběžnější jsou dva typy:

(a) V propozici p je vyjádřen hyperonymem objekt X a v propozici q , vyjadřující konkluzi, je vyjádřen hyponymem objekt x , přičemž tento objekt x představuje ve třídě kohyponym $x_1 - x_n$ nadprůměrný prvek (z různého hlediska: prestižního, kvalitativního, estetického apod.). A právě tento nadprůměrný prvek třídy je výrazem typu *aspoň* označen jako spodní hranice, jejíž platnost je postulována vyvozením závěru: „když už X , tak ne méně než nadprůměrné x z třídy $x_1 - x_n$ “:

(16) *Když už si koupíš auto, tak (tedy) aspoň opla.*

(b) V propozici *non p* je vyjádřen kohyponymem objekt x , který představuje nadprůměrný prvek třídy X označitelné hyperonymem, a v propozici q , vyjadřující konkluzi, je vyjádřen kohyponymem x_1 objekt, který představuje průměrný prvek (opět z různého hlediska) v třídě kohyponym $x_1 - x_n$, přičemž tento objekt x_1 je výrazem typu *aspoň* označen jako spodní hranice, jejíž platnost je postulována vyvozením závěru: „když už ne nadprůměrné x z implikované třídy X , tak ne horší než průměrné x_1 “:

(17) *Když už si nekoupíš mercedes, tak (tedy) (si kup) aspoň fiata.*

Jiný typ představují struktury, v nichž je neočekávaná platnost události vyjádřené propozicí p nebo *non p* v pozici a brána za základ/východisko, z něhož je v propozici q vyvozen závěr, který je motivován praxeologickou maximou „jednej konsekventně“.

(a) V souvětných strukturách

(18) *Když už mě nemáš ráda, tak se (tedy) se mnou rovnou rozveď.*

(19) *Když už si koupím auto, tak (tedy) rovnou mercedes.*

je konkluzí postulována kompletace neočekávané platnosti události vyjadřované propozicí p nebo *non p* událostí, která představuje maximum toho, co je v p nebo *non p* tematizováno jako fakt. Moment kompletace do maxima může být v propozici q explicitně signalizován partikulí typu *rovnou*. (V (18) je vyvození závěru založeno na kauzální relaci, v (19) naproti tomu na sémantické implikaci.)

(b) V souvětných strukturách

(20) *Když už budeme v sobotu prát, tak (tedy) budeme i mandlovat.*

(21) *Když už sis koupil auto, měl sis (tedy) koupit také garáž.*

je konkluzí postulována kompletace neočekávané platnosti události vyjadřované propozicí p nebo *non p* událostí vyjadřovanou propozicí q , která spolu s již platnou událostí p tvoří obvykle celek. Moment kompletace v celek může být v propozici q explicitně signalizován aditivní partikulí typu *i, také* (v *non q* pochopitelně partikulí *ani*).

Protože obě varianty (a) i (b) postulující kompletaci spočívají na praxeologické maximě „jednej konsekventně“, vzniklo na bázi podmínkových struktur

daného typu idiomatizované spojení *když už, tak už*¹. Partikule *už* stojící za výrazem *tak* v nich na bázi svého významu (tj. presupozice, že propozice, na niž se vztahuje, je očekávána jako nikoli pravdivá) signalizuje, že obsahem konkluze naznačené výrazem *tak* je něco neočekávaného. Prototypické situace, v nichž idiomu *když už, tak už* lze užit

(22) A: *Prosím tě, proč kouříš dunhilký?*

B: *Když už, tak už.*

(23) A: *Koupili jsem si oplá.*

B: *Nestačil by vám favorit?*

A: *Když už, tak už.,*

ukazují, že tyto idiomy jsou zakotveny v komunikační situaci, v níž je jako fakt komunikantům známa nejen událost vyjádřitelná propozicí *p*, ale i událost vyjádřitelná propozicí *q*; konkluzí je tedy vyjádřeno, že neočekávané *q* jen konsekventně kompletuje *p* do maxima/v celek. Mají tedy zpravidla ilokuční funkci vysvětlení nebo ospravedlnění, odvolávající se právě na maximum důkladnosti/konsekventnosti jednání. Není snad třeba připomínat, že takové „souvětné ekvivalenty“ pouze signalizují konkluzivnost opírající se o vyvození závěru na bázi maximy „jednej důsledně“ a propozice *p* a *q* v pozici *a* a *b* jsou rekonstruovatelné z komunikační situace.

POZNÁMKY

- 1 K interpretaci vztahu mezi logickým junktorem „→“ (materiální implikací) a spojkou přirozeného jazyka *jestliže* (*wenn, if, ...*) viz P. Karlík (1995: 45n); tam i další literatura.
- 2 K pojům fakt – nefakt – kontrafakt srov. např. J. Lyons (1983: 394n).
- 3 U nás, jak se zdá, má k němu nejbliže Mluvnice češtiny (1987: 488), když mluví o tom, že taková podmínka (tj. v její terminologii reálná uskutečňovaná podmínka) má nejbliže k vlastní příčině.
- 4 Zdá se, že k srovnatelnému závěru směřoval už J. Haller (1937).
- 5 Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné (1988: 500) charakterizuje tento idiom takto: „postoj radící k důslednosti, důkladnosti ap. v zamýšlené n. uskutečňované činnosti“.

LITERATURA

- BOETTCHER, W.: Studien zum zusammengesetzten Satz. Frankfurt a.M. 1972.
- ČERMÁK, F., HRONEK, J., MACHAC, J. (Eds.): Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Praha 1988.
- DANEŠ, F.: Věta a text. Praha 1985.
- HALLER, J.: Poznámky k článku K. Erbana O novočeském užívání spojek *jestli, jestliže, -li*. NŘ, 21, 1937, s. 148-158.
- KARLÍK, P.: Studie o českém souvětí. Brno 1995.

- KLEIN, J.: Die konklusiven Sprechhandlungen. Studien zur Pragmatik, Semantik, Syntax und Lexik von BEGRÜNDEN, ERKLÄREN-WARUM, FOLGERN und RECHTFERTIGEN. Tübingen 1987.
- LYONS, J.: Semantik. Band II. München 1983.
- Mluvnice češtiny III – Skladba. Praha 1987.
- SALTVEIT, L.: Die Ameisen bauen hoch, es gibt Regen. Kausalität, Konditionalität, Finalität und ihre Ausdrucksformen im Deutschen. Der Sprachdienst, 27, 1983, s. 166-171.
- SVOBODA, K.: Souvětí spisovné češtiny. Praha 1972.
- SVOBODA, K.: Důvod a příčina. SaS, 44, 1985, s. 275-283.
- Van Der AUWERA, J.: Conditionals and Speech acts. In: Traugott, E.C., Meulen, A., Reilly, J.S., Ferguson, C.A. (Eds.): On Conditionals. Cambridge 1986, s. 197-214.
- WRIGHT, G.H. von: Handlung, Norm und Intention. Untersuchungen zur deontischen Logik. Berlin-New York 1977.

DIE SOG. ERFÜLLTE BEDINGUNG

Der Verfasser diskutiert im vorliegenden Aufsatz solche komplexen Sätze der Form „jestliže *a*, *b*“, d.h. komplexe Sätze mit der Konjunktion des Typs *jestliže* (*wenn, if*), die in der einschlägigen Fachliteratur oft als „given conditionals“ bezeichnet werden. Er analysiert lediglich einen (wohl den grundlegenden) Typ dieser Strukturen (prototypisch: *Jestliže pršelo, porostou houby // Wenn es geregnet hat, werden die Pilze wachsen*) und versucht, ihn auf der Basis der Konklusivität als Sprachmittel, die auf der direkten/prospektiven Variante des Schließens beruhen, zu erklären. Die Konjunktion des Typs *jestliže*, die wiederaufnehmende Funktion besitzt (ermöglicht dadurch, daß die Wahrheit der durch den *a*-Satz ausgedrückten Proposition *p* pragmatisch präsupponiert wird), dient als Ausdruck dessen, daß der Sprecher dem Adressaten die Einspruchsmöglichkeit gegen die durch die Proposition *q* im *b*-Satz ausgedrückte Schlußfolgerung zugesteht, indem die Wahrheit der Schlußfolgerungsgrundlage, d.h. der Proposition *p*, formal offen gelassen wird. Es werden verschiedene Varianten dieser „given conditionals“ aufgelistet und ihre logisch-semantische Strukturen sowie die von ihnen ableitbaren pragmatischen Funktionen charakterisiert.

Petr Karlík
Ústav českého jazyka
Filozofické fakulty MU
Arna Nováka 1
66088 Brno

